

Tradition och förnyelse – arvet från Laurentius Petri

RAGNAR HOLTE

Predikan och luthersk bekännelse

Den lutherska reformationen i Sverige startade med predikans förnyelse. När Västerås riksdag 1527 fattade det berömda beslutet att Guds ord skulle överallt i riket »renliga predikat varda» stod Olavus Petri inom kort beredd att genom sin tryckta postilla tillhandahålla en modell för hur sådan predikan kunde se ut. Beslutet kom senare att tolkas som ett slags bekännelseformel, liktydig med luthersk tolkning av Skriften. I sin historiska kontext hade det dock inte denna innebörd. Det gav snarare en minsta gemensam nämnare för flera olika kyrkliga riktningar, av vilka bibelhumanismen var den mest inflytelserika. Genom beslutet var det fritt fram för alla trosriktningar att argumentera för sina uppfattningar utifrån bibelordet. Olavus själv framhåller ofta att evangeliet är fritt och att ingen kan tvingas till tro; tron väcks av den helige Ande genom det förkunnade ordet, och varje individ måste därför ta ställning i trosfrågor utifrån sin personliga övertygelse. Början av reformationsskedet ger alltså utrymme för en viss pluralism i trosfrågor, även om meningsbrytningarna kunde bli nog så skarpa.

Genom hela kyrkans historia har förnyelserörelser framträtt och krävt i första hand utrymme inom kyrkans liv, i andra hand reformer, men inte sällan mött oförståelse från traditionens väktare. Om dessa rörelser fått framgång och nått egna maktpositioner inom kyrkan har det dock inte sällan hänt att de blivit lika intoleranta mot oliktankande som de traditionister av vilka de i början motarbetades. Den utvecklingen får vi också i den svenska kyrkan, där dessutom kungamaktens agerande får en avgörande betydelse. Genom sina tyska rådgivare blev Gustav Vasa övertygad om att enighet i religionen var en viktig förutsättning för nationell enighet. Den inställningen hade kungarna också i fortsättningen, vilket under 1600-talet ledde till ett hårdnande konfessionellt och politiskt klimat. Uppsala möte

1593 hade nöjt sig med att framhäva dels den Augsburgska bekännelsen, dels religionen under Laurentius Petris ärkebiskopstid som riktningssgivande. Men under 1600-talet blev en luthersk ortodoxi tongivande bland prästerskapet, vilket ledde till att genom kyrkolagen 1686 hela Konkordieboken upphöjdes till bekännelseskraft. Att Guds ord skulle »renliga predikat varda» blev nu liktydigt med att predika den rena läran enligt Konkordieboken. Den däri ingående Konkordieformeln har en helt annan karaktär än Augsburgska bekännelsen.

Den för alla lutheraner gemensamma Augsburgska bekännelsen har en klar ekumenisk tendens och har visat sig äga stor relevans ännu under 1900-talets samförståndssträvanden mellan konfessionerna. Konkordieformeln sökte lösa de interna lärostriderna inom lutherdomen och förlorar sig i en mängd intellektuellt tilltrasslade resonemang som torde ha föga att ge åt nutidens kristna. Bl. a. Birgit Stolt har pekat på den intellektualisering av teologi och förkunnelse som ägde rum inom tidig lutherdom med start hos Melanchthon. Medan Luther alltid betonade att predikan och tron måste få fäste i både förstånd och känsloliv, var man inom ortodoxin misstänksam mot känslolivet: man skulle predika objektivt om »Kristus för oss» men akta sig för det känsloljuskande »Kristus i oss». En våldsamt reaktion mot detta synsätt kom att präglade följande århundradens pietistiska och nyevangeliska rörelser.

Inom det svensk-lutherska enhetssamhället krävdes av varje medborgare att tro enligt luthersk bekännelse såsom formulerad i Lilla katekesen, och för att få utöva vissa yrken t o m att delta i nattvarden. Prästerna var med ed bundna både vid bekännelsen och vid troheten mot kung och överhet. Prästeden om bekännelsen avskaffades inte förrän 1903 då den ersattes av ett betydligt rimligare formulerat löfte; trohetseden hade avskaffats några decennier tidigare. I enhetssamhället hade man onekligen långt avlägsnat sig från den evangeliets frihet som Olavus Petri förutsatte. Det var faktorer som dessa som fick grenar av nyevangelismen att förneka Svenska kyrkans, »statskyrkans», karaktär av kristen kyrka i nytestamentlig mening. I en från staten skild kyrka och i ett samhälle präglat av livsåskådningspluralism kan kristna förkunnare precis som Olavus Petri bara förlita sig på evangeliets egen inneboende kraft att övertyga – och det är väl så det skall vara.

Laurentius Petri betonade alltid predikans grundläggande betydelse i

kyrkans liv men kom att efterlämna relativt få originalpredikningar. Olavus Petri uppvisar en enkel modell för predikan: först en kort textförklaring, sedan en utläggning av den »lärdom» texten hade att ge hans medkristna i det läge de befann sig. Det är ett grundrecept som står sig genom tiderna men i varje situation måste fyllas med nytt innehåll.

Liturgi och sakramentsfromhet

Ovan nämndes att förnyelserörelser kan ha vissa avigsidor. En sådan kan vara att man blir så fångad av en nyupptäckt att man renodlar den och försummar andra aspekter som också kan vara viktiga. Laurentius Petri är föredömlig genom att trots sin betoning av predikan inte ha förlorat sinnet för gudstjänstens liturgiska helhetsgestalt. Men ser vi på hur gudstjänstlivet i Svenska kyrkan utvecklats från 1600- till om 1800-talen kan vi iaktta att predikan blivit det alltmer dominerande momentet medan liturgin i stället utarmats. Hårdast drabbades de gudstjänster som bar de vackra namnen ottesång och aftonsång och vilkas lovsångskaraktär ärkebiskopen lagt ner mycken omsorg på att bevara. Dessa gudstjänster ingick ju i tidedgården, som särskilt vid helgerna och i städerna skulle fyllas med bibliska sånger i traditionell gregoriansk gestalt, utförda av latinskolornas lärare och elever. Det för framtiden olyckliga var emellertid att det ursprungliga vittgående försvenskingsprojektet för dessa gudstjänster hade avbrutits, eftersom ärkebiskopen bedömt att latinstuderande skulle få både uppbyggelse och nytta av att i gudstjänsten sjunga på latin. Vi har sett att sång- och textböcker för dessa gudstjänster trycktes så sent som 1620, men den lutherska ortodoxi som alltmer växte fram bland prästerskapet saknade tydligen intresse för dem. På sikt försvann dessa gudstjänsters karaktär av tidedgård helt. De blev predikogudstjänster med minimal liturgi.

Bättre klarade sig högmässan, som i huvudsak behöll sin traditionella gestalt fram till 1811, då en ny handbok med häpnadsväckande okänslighet stuvade om i den, vilket kom att vålla livliga protester. I senare delen av 1800-talet återupptäcktes liturgins, inklusive den gregorianska sångens, betydelse, vilket kom att prägla mässordningen i den nya handboken 1894 och den i anslutning därtill presenterade mässmusiken. Upptäckten av Bjuråkershandskriften från ärkestiftet kom att väcka nytt intresse för det arbete som ägt rum under Laurentius Petris ledning för att skapa en svensk

högmässa med det bästa av det traditionella arvet bevarat. Under 1500-talet hade man lagt den svenska texten under ordinariemelodierna oförändrade. Deras svårighetsgrad ledde då till att de huvudsakligen utfördes som kör-sång. När de återinfördes på 1890-talet gavs de en något förenklad gestalt för att underlätta församlingens deltagande i sången, och den karaktären har de i princip senare behållit.

Under de följande decennierna gjordes också försök att återuppta delar av tidegården. Det mest vittgående försöket gjordes av kyrkoherdarna Arthur Adell och Knut Peters, som började att steg för steg bygga upp en tidegård både för veckans dagar och för kyrkoåret, *Den svenska tidegården*. På nytt blev Laurentius Petri en inspirator; jämte Bjuråkershandskriften gav även den senare upptäckta Höghandskriften riklig information om det arbete som under hans ledning bedrivits för att skapa en evangelisk tidegård. Det var Adell och Peters som med anknytning till Sveriges förste evangeliske ärkebiskops liturgiska insatser tog initiativ till det sällskap som bär hans namn och som är utgivare av denna årsbok, *Laurentius Petri sällskapet för svenskt gudstjänstliv* har också fortsatt utgivningen av *Den svenska tidegården*. Senaste textutgåva (Verbum 2000) och melodiutgåva (Verbum 2002) är givetvis anpassade till nya bibelöversättningen. Numera finns också andra svenska tidegårdsutgåvor av större eller mindre omfång. Tidegården används mest i läst form, för gemensam bön vid retreator o d eller som enskild andakt. I sjungen form, t ex som aftonsång på sön- och helgdagar, kan den traditionella gregorianiken delvis kompletteras med flerstämmig sång. Ett exempel på detta finns på en CD *Öppna min mun till ditt lov* med veckoslutets tideböner enligt *Den svenska tidegården* (Verbum Musik 2000, best.nr. 8-99077).

När reformatorernas förlitande på det förkunnade ordets frigörande kraft senare övergick i förkunnelsens intellektualisering och i ett totalt ointresse för bildframställningar och »ceremonier», uppstod det fenomen som Yngve Brilioth så målande benämnde »det talade ordets tyranni». Församlingen tilldelades en passiv åhörarroll i stället för att på olika sätt aktiveras i gudstjänsten, och målningarna i de medeltida kyrkorummen kalkades över. Denna utveckling ter sig närmast obegriplig för oss som lever i en audiovisuell tidsålder där det talade ordet så lätt försvinner ohört om det inte beledsagas av bild och rörelse. I nutidens kyrkliga förnyelsesträvanden

söker man självfallet att kombinera dessa faktorer. Därtill kommer sången, som lyckligtvis aldrig varit helt bortglömd i församlingens gudstjänstliv.

Laurentius Petri var inte opåverkad av Melanchthons syn på gudstjänsten som ett möte mellan lärare och åhörare men kände ändå varmt för sången och hade sinne för vad Brilioth benämner gudstjänstens framställande sida: i liturgin gestaltas frälsningskeendet. I hans påfallande sakramentsfromhet låg en respekt och vördnad för det mysterium som aldrig kan helt uttryckas i ord. När han så högt värderade att i nattvardsliturgin det invigda brödet och vinet lyftes upp för att tillbes får vi komma ihåg att prästen utförde liturgin vänd mot altaret, så att brödet och bågaren var osynliga för församlingen om de inte lyftes upp. Reformatorerna förde resonemang om att altaret borde vara så placerat att prästen kunde utföra nattvardsmässan placerad bakom det vänd mot församlingen, men man gjorde ingenting för att i praktiken ändra praxis på den punkten. Detta är däremot en utveckling som i brett ekumeniskt samförstånd har ägt rum under det sena 1900-talet.

Över huvud har ekumeniken spelat en stor roll i 1900-talets arbete med mässans liturgi inom olika kyrkor, och i Sverige kom mässordningarna 1942 och än mer 1986 att utvecklas i en riktning som delvis avviker från 1500-talets ordningar men knappast strider mot reformatorernas intentioner: det är snarare så att man genom studier i fornkyrkliga liturgier och i samsyn med systerkyrkor hittat lösningar på ett problem som reformatorerna ställdes inför när de av läromässiga skäl tvangs att förkasta de böner som i den romerska liturgin omgav instiftelseorden. Deras lösning att låta prefationen (lovsången) utmyнна i instiftelseorden betonade nattvardens karaktär av *eukaristi* (tacksägelse) men tog bort prefationens värdefulla kyrkoårsväxling och bröt dess organiska samband med *Sanctus* (Helig). Båda dessa ting återställdes 1942, då man i stället efter *Sanctus* placerade en nyskriven bön efter fornkyrklig förebild som adekvat övergång till instiftelseorden. 1986 tillkom flera alternativa nattvardsböner, med instiftelseorden inbyggda i dem. De ger ny värdefull belysning av nattvardens mysterium.

Elevation (upplyftande) av de invigda nattvardselementen nämns inte i kyrkohandboken. Utförs nattvardsmässan i riktning mot församlingen bör givetvis bröd och bågare tydligt framhävas vid instiftelseordens läsning. Vill man elevera kanske man snarare än till 1200-talets dubbla elevation borde

anknyta till den fornkyrkliga seden att i slutet av nattvardsbönen lyfta upp båda elementen samtidigt (med en stor oblat hållen ovanför bågaren). Är det inte naturligare att rikta tillbedjan till Kristusnärvaron i det kompletta sakramentet än i vardera elementet för sig?

Christer Pahlmblad framhåller i slutet av sin artikel att i luthersk tradition Kristi kropps sakramentala närvaro blivit starkt framhävd, men att dess ursprungliga organiska förknippning med församlingen som Kristi kropp blivit undanskymd. I 1986 års mässordning är sambandet mellan de båda aspekterna mycket fint framhävt genom att brödsbrytelsen sker vid läsningen av Paulus-ordet om nattvardsbrödet som en delaktighet i Kristi kropp, varvid församlingen stämmer in: »Så är vi, fastän många, en enda kropp, ty alla får vi del av ett och samma bröd.»

Psalmsång

En oskattbar reformatorisk nyskapelse i gudstjänstlivet var den nydiktade kyrkovisan, som man snart övergick till att beteckna som psalm. I Sverige startade detta med de av Olavus Petri utgivna sångsamlingarna 1530 och 1536. Nya utgåvor kom tätt, så t ex utkom 1562 en starkt utvidgad psalmbok under Laurentius Petris ledning. Året efter Uppsala möte 1593 utkom århundradets sista psalmbok, innehållande inte mindre än 149 psalmer. Ärkebiskopen har aldrig i samma utsträckning som brodern utpekats som författare eller översättare av psalmer, men för i varje fall *en* psalm bevarad i vår nuvarande psalmbok anges han som översättare (dock med frågetecken): *Min själ skall lova Herran*, en parafras över Psaltarens 103:e psalm. Ärkebiskopen visade visserligen stor omsorg om den gregorianska sången och såg till att mässordinariets svenska texter underlades de gregorianska melodierna, men de längsta ordinariesångerna lät han ersättas med nydiktade parafrafer. Av allt att döma har han själv medverkat till att Luthers credopsalm fördes in som sjungen trosbekännelse på svenska. Han har även accepterat Decius *Allenaste Gud i himmelrik* som ersättning för *Laudamus*. De efter kyrkoåret växlande sångerna översattes aldrig till svenska med undantag av sekvenserna för vissa högtider. På deras plats i högmässan in-sattes psalmböckernas psalmer i den mån dessa sånger inte fortfarande sjöngs på latin. På lång sikt slog psalmerna helt igenom i denna funktion. Nya gudstjänsttyper krävde också inslag av psalmer. Den svenska reforma-

tionen satte värde på den traderade gudstjänsten men fyllde den med nytt innehåll. Vid sidan om predikans omgestaltning är psalmdiktning och psalmsång det främsta uttrycket för reformationens förnyelsesida.

Psalmen/kyrkovisan kom också i hög grad att ha framtiden för sig. En viktig sida i detta var dess förmåga att aktivera menigheterna i gudstjänst-sången. Härtill bidrog i hög grad det rytmiskt medryckande i många melodier – den sidan i sångerna blev tyvärr alltmer bortglömd under seklernas lopp: tendensen gick i riktning mot rytmiskt utjämnade melodier framförda i ett mycket långsamt tempo. De sköna koralsättningarna i Bachs oratorier vittnar tydligt om denna utveckling. Det var först under 1900-talets senare hälft som ett arbete sattes in för att återskapa den rytmiska koralen från 1500-talet; frukterna härav finns i 1986 års psalmbok. Vi har mycket knapphändig information om hur församlingssången kom igång och utvecklades under reformationsskedet, men tydligt är att menigheterna småningom lärde sig att sjunga med i ofta förekommande psalmer. Karakteristiskt är att ännu Kyrkoordningen 1571 stannar vid att för mässans ingångs- och gradualmoment rekommendera ett mycket begränsat antal kärnpsalmer. Detta har naturligtvis underlättat församlingarnas tillägnelse av repertoaren. När man i 1614 års kyrkohandbok sökte väsentligt bredda psalmvalet för främst gradualpsalmen väckte detta till en början opposition: här krävdes mer än man tyckte sig kunna klara av. Men i och med att under ortodoxins tid skolväsendet, katekesundervisningen och husförhören byggdes upp och läskunnigheten ökade blev snart sagt hela den svenska befolkningen upplärd i bl. a. psalmsång. Psalmsång ägde rum inte bara i kyrkorna utan också i hem och skola. Bibel och psalmbok spreds alltmer till hemmen, det var i många fall de enda böcker man ägde.

Som ett krön på den lutherska ortodoxins epok i Sverige står 1695 års psalmbok (enbart texter), följd av 1697 års koralspsalmbok. Sedan dröjde det drygt 100 år till nästa psalmbok, den Wallinska från 1819, och ytterligare drygt 100 år till 1937 års psalmbok, den sista som var »av konungen gillad och stadfäst». Under 1900-talet minskades tålmodet med det gamla, och efter knappt 50 år fick vi vår nuvarande psalmbok från 1986. Varje ny psalmbok speglar sin egen tids kristendomstolkning, gudstjänstpraxis och musikuppfattning men tar också vara på arvet, fastän reviderat och kraftigt sållat. På så sätt illustrerar psalmböckerna den svenska reformationens

balans mellan tradition och förnyelse. Det som på psalmens/kyrkovisans område idag uttrycker arvet från den svenska reformationen är inte i främsta rummet en viss repertoar tillkommen under 1500-talet utan själva idén bakom denna andliga och liturgiska kategori. 1500-talets psalmrepertoar var liksom predikans omgestaltning ett uttryck för önskan att göra Bibelns budskap levande och angeläget för sin tids människor på sin tids språk och att tolka människors respons på detta budskap. Man skrev inte för evigheten utan för sin egen samtid. Ändå upplevs en stomme av psalmer från denna tid fortfarande som relevanta. Påfallande är visserligen att credopsalmen, den under 1500-talet kanske allra mest sjungna Lutherpsalmen, helt kommit ur bruk, men å andra sidan lever andra av hans centrala trospsalmer, som *O gläd dig Guds församling nu/Var man må nu väl glädja sig* eller *Vår Gud är oss en väldig borg*. Olavus Petris *O Jesus Krist som mänska blev* är kanske den mest sjungna svenska reformationspsalmen.

Reformationstidens psalmer förefaller ha stått sig bättre än ortodoxins och upplysningens. 1800-talets andliga sång kännetecknas av en splittring mellan kyrkopsalm och väckelsesång spridd bland nya andliga rörelser inom och utom kyrkan. När några av väckelsesångerna togs in i 1937 års psalmbok tyckte koralbokskommittén att flera av melodierna inte var »kyrkligt värddiga» utan gav dem andra melodier – på vilka de väl knappast någonsin blev sjungna: text och originalmelodi var alltför intimt förknippade. Här hade man mer eller mindre tappat kontakten med den lutherska kyrkovisans ursprungliga idé. 1500-talets ofta livfulla melodier hade ju från början inte den »kyrkligt värddiga» stil som de senare erhöll genom att rytmiskt utjämnas och därmed förvanskas. 1986 års psalmbok öppnade för väckelsesången främst genom den första huvuddel som är ekumenisk, dvs. antagen av flertalet kristna samfund i Sverige. Av 1800-talets kyrkopsalmer har nog främst några med kyrkoårsprägel behållit en stark ställning, såsom Franzéns *Bereden väg för Herran* och *Vad ljus över griften*. Men nyevangelismens sånger av främst Rosenius (*Var jag går i skogar, berg och dalar*) och Lina Sandell (*Blott en dag*) har idag en betydligt starkare ställning än det mesta i 1819 års psalmbok. 1986 har ett större sortiment av dem (med originalmelodier!) än 1937/39.

1937/39 hade många goda nytillskott. Till de idag mest sjungna hör Frostensons *Som spridda sädeskornen* och den utifrån hämtade julsången *Stilla natt*. 1986 års psalmbok kännetecknas av stor bredd. Den föregicks av

ett intensivt förarbete med att uppmuntra till svensk psalmdiktning och nykomponerande av melodier, dessutom har mycket hämtats utifrån. Slående är t ex att den tysklutherska repertoar som präglat tidigare psalmböcker nu balanseras av ett betydande inslag av engelska *carols* och av sånger hämtade från många andra traditioner. Psalmrepertoaren är f ö i ständigt växande; 1986 års kyrkomöte uttalade att psalmdiktning är en verksamhet som bör bedrivas kontinuerligt och inte bara i samband med att en ny psalmbok planeras. Flera psalmbokstillägg har utkommit efter 1986. En del psalmer har tacksamt tagits emot, andra har blivit liggande obrukade. Rikedomen i 1986 års psalmbok har nog inte ännu blivit till fullo utnyttjad. Somliga psalmer slog an direkt, som Hallqvists *Det finns djup i Herrens godhet* eller Frostensons *Guds kärlek är som stranden*, men man kan fortfarande göra nyupptäckter. Påfallande är hur olika prästers psalmval till högmässan kan utfalla på en och samma söndag. En kanske väljer enbart gamla beprövade psalmer, en annan vill få med så många nya psalmer som möjligt.

I en sekulariserad tid har klyftan ökat mellan å ena sidan regelbundna kyrkobesökare och deras breda förtrogenhet med psalmrepertoaren, å andra sidan människor vilkas kontakt med kyrka och psalmsång nästan enbart sker vid förrättningar som dop, vigsel och begravningstjänst. Präster som ofta förrättar dop skulle nog vilja ha lite variation i psalmvalet, och det finns en rad fina doppsalmer att välja emellan. Ändå blir det nästan alltid *Tryggare kan ingen vara*, därför att föräldrarna känner till den och den väcker goda minnen till liv. På liknande sätt blir *Härlig är jorden* och *Blott en dag* många självklara psalmval vid begravning. Våra tre mest kända sommarsalmer blir gångbara vid alla tre slagen av förrättningar, om de inträffar på sommaren. Vi skall inte här fördjupa oss i problematiken men konstatera att psalmen alltfört utgör en värdefull kontaktyta i människors relation till kyrkan.

Tradition och förnyelse: omsorg om den traditionella gudstjänsten i mässa och tidedgård, samtidigt öppenhet mot nya gudstjänstformer och en ständigt förnyad psalmrepertoar: så kan man kort sammanfatta den svenska reformationens hållning såsom personifierad i vår första evangeliska ärkebiskop Laurentius Petri. Det är ett program som står sig även i nutiden, men självklart fyllt med nytt innehåll.